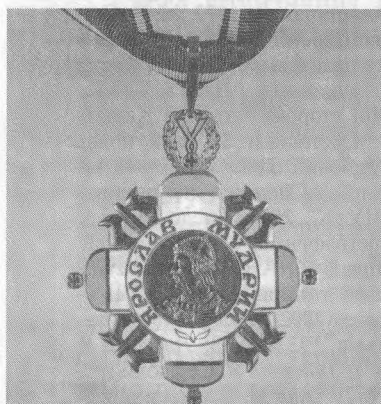

Ф

Фалеристика (від гр. *φάλαρον* та лат. *phalerai, phalerae* — фалера, металева прикраса у вигляді жетону, бляхи; велика медаль) комплексно вивчає історію заснування та функціонування орденів, нагородних медалей, нагрудних знаків відзнаки, значків та жетонів, досліджує процеси виникнення й розвитку нагородної системи, а також нагородну документацію та статистику в контексті розвитку суспільства.

У широкому розумінні Ф. — це історія вшанування цивілізаціями найбільш гідних представників суспільства. Навіть після зникнення їх з історичної арени нагороди залишають по собі слід у колективному досвіді людства як пам'ятки історії.

Нагороди різняться за своїм соціальним статусом: державні, урядові, відомчі, релігійні, відзнаки громадських організацій, спілок, національно-культурних товариств тощо; за *класифікацією* — ордени, хрести, медалі, нагородні знаки, почесні звання, просто нагородні планки; за *чинниками призначення*: для вшанування військових подвигів; за досягнення у промисловій, аграрній, науковій, культурній сферах; за милосердя та меценатство; за сумлінне виконання громадянського обов'язку; за поліпшення демографічної ситуації (звання та орден "Мати-героїня" в СРСР, а також у незалежній Україні).

Ф. вивчає та аналізує всі аспекти функціонування нагород: порядок представлення до них, вручення, всі види документів про створення нагород, постанови про права і обов'язки нагороджених, пільги для них. Ці складові нагородного процесу в окремих країнах різняться відповідно до історичних традицій та політичного устрою держав.

Поняття “нагорода” тлумачиться досить широко, оскільки вміщує одночасно — в залежності від історичного періоду побутування — різні види винагород, починаючи від речових (шаблі, мечі, гривни) до спеціально створених знаків, які являють собою особливий вид прикладного мистецтва і яким надано високий суспільний статус. Ордени складають першу і основну групу у фалеристичних дослідженнях.

За статусом нагород їх можна класифікувати за такими групами:

- державні нагороди (засновані монархами, президентами, парламентами, урядами згідно із законами і конституціями);
- міжнародні (Нобелівська премія, відзнаки імені видатних вчених за заслуги перед людством, видатні наукові здобутки, винаходи тощо);
- відомчі відзнаки (партиїні, профспілкові, міністерств, відомств, спортивних та громадських об'єднань, рухів, організацій і товариств).

Джерельною базою для досліджень із Ф. виступають історичні джерела таких типів:

- *нагородні знаки* (речові, матеріальні знаки — ордени);
- *писемні* (опубліковані та неопубліковані архівні матеріали), що містять відомості про нагородні знаки, історію їх створення та функціонування, відзначення ними);
- *фонодокументи* (озвучення указів про нагороди) або фонічні (записи урочистостей, пов'язаних з нагородженням, проектами, ескізами, описами знаків, озвучення списків нагороджених тощо);
- *зображальні* (іконографічні) джерела (художні та графічні оригінальні твори, пов'язані з відзнаками, кінофотодокументи із знаками нагород та процедурою нагородження ними, портрети осіб в мундирах з орденами);

Основою нагородного комплексу історичних джерел поряд з фалеронімами є нагородні акти, тобто документи нагородних справ. Вони сприяють комплексному вивченню розвитку нагородної справи за державною та відомчою належністю, створенню цілісної картини історії нагород упродовж розвитку людської цивілізації.

Ф. послуговується широким спектром різних *методів* дослідження: порівняльно-історичним, класифікацій, систематизації та типологічним, залучаючи для вивчення методи та методики цілого ряду інших галузей історичних знань.

Вивчення нагородного комплексу історичних джерел вимагає знання і практичного використання даних численних наук та дисциплін. Джерелознавство, архівознавство, семіотика, епіграфіка, нумізматики, геральдика, хронологія, символіка, емблематика, вексилнологія та інші спеціальності сприяли формуванню методик дослідження джерел Ф.

Мистецтво нагородних знаків завжди дуже цінувалося. Традиція його зберігалася впродовж століть, змінюючись тільки відповідно до епохи. Нагородні знаки, виконані у металі, відображають поряд з державними нагородами у свій спосіб історію розвитку суспільства у певні періоди, його героїчні і трагічні сторінки (пам'ятні значки Чорнобиля). Металеві відзнаки, незалежно від їх вартості (виготовлені із золота, платини, срібла, томпаку, бронзи тощо), — це пам'ятки історії, речові джерела, своєрідне лаконічне і оригінальне втілення певної ідеї, закарбованої у вигляді металевої мініатюри.

За своїм призначенням фалеристичні знаки класифікуються наступним чином:

- *нагородні знаки* (за героїзм, відвагу, мужність, проявлені у воєнних діях, за досягнення у професійній праці, науці, у спорті, громадсько-політичній діяльності тощо);
- *службові* — для представників різних служб (депутатів рад всіх рівнів, поштарів, працівників ДАІ, водіїв таксі, дворників тощо);
- *академічні* (видаються по закінченні вищих та середніх спеціальних навчальних закладів);
- *членські* — свідчать про членство у різних організаціях, спілках, товариствах, клубах тощо (НАНУ, АМН, МОПР, ДТСААФ, КПРС, ВЛКСМ, Союз Чорнобиль і т. д.);
- *ювілейні* — присвячені ювілеям різних визначних подій, річницям свят і святкових дат, видатним учасникам цих подій, видатним державним діячам, ученим різних галузей знань, відомим історичним особам тощо);
- *сувенірні* — присвячені, як правило, країнам, містам, виставкам, фестивалям тощо.

Виготовляють знаки всіх видів із різних металів — із золота, срібла, латуні, алюмінію, бронзи, мідно-металевих сплавів; у наш час використовують також пластмаси. Техніка виготовлення знаків різноманітна — від лиття, кування до ручного виготовлення і оздоблення окремих деталей. Останнє особливо стосується створення у давні часи іменних нагород (з портретами коронованих осіб), а також зміни техніки виготовлення складних за дизайном знаків із використанням здобутків ювелірного мистецтва та ливарного виробництва.

Для прикрашення знаків використовують дорогоцінне каміння, емалі, позолоту, сріблення, червлення тощо. Важливу інформацію подають рисунки на знаках, що несуть величезне змістовне навантаження. Фалеристичні пам'ятки об'єктивно відображають характер еволюції суспільства, розповідають про творців знаків, їх талант, смаки, знання.

Термін “фалеристика”, що дав назву окремій СІД, уперше був оприлюднений 1937 року в Чехословаччині. Його запровадив відомий дослідник нагород і колекціонер Олдржих Пільц. Поширення це поняття набуло у післявоєнні роки у зарубіжних фахових виданнях Німеччини та Франції, зокрема у виданні “Journal Européen du Collectionneur des Ordres des Décorations” (“Європейський журнал для колекціонування орденів і знаків розпізнавання”). Особливого значення для становлення Ф. мала монографія В. Мержички “Фалеристика” (1976), в якій чітко окреслено коло питань, якими має опікуватися Ф., подано прикладні схеми класифікації нагород, означено основні джерела нагородного комплексу. Для поширення нового наукового терміну в 1960—1970-ті роки багато зробили чеські вчені З. Свобода і З. Мікал.

У радянській історичній науці термін Ф. вперше з'явився 1965 року в статті відомого дослідника і колекціонера Р. Шейна “Фалеристика — сестра нумизматики”, надрукованій в журналі “Декоративное искусство”. У 1973 р. лінгвіст А. Суперанська ввела до наукового обігу слово “фалеронім”. Стрижневе поняття “фалера” вже існувало, тому назву будь-якої нагороди або знаку вирізнення дослідниця визнала за необхідне вирази-

ти через узагальнене власне ім'я — фалеронім. Назву створено із суворим дотриманням моделі ономастичного першоутворення з латинським терміноелементом в основі. Поняття Ф., фалеронім увійшли до енциклопедичних видань як правомірні складові наукової мови.

Нагороди і пам'ятні знаки відомі з найдавніших часів. Ще у VI ст. до н. е. в армії Римської республіки воїни, які відзначилися у битвах, одночасно із підвищенням по службі та збільшенням грошової винагороди або частки долі при розділі трофеїв отримували право носити особливі золоті та срібні зап'ястя на руках, нашийні ланцюжки, медальйони із зображенням свого полководця чи покровителя. Найвищою відзнакою за бойові заслуги були вінки з дубових та лаврових гілок, що їх вручали перед військом за врятування життя товаришів у бою, подвиги при взятті ворожих укріплень, фортець тощо. Лавровий вінок тріумфатора — найвища нагорода, якою відзначали полководців.

У середні віки поширилася традиція нагородних відзначень у вигляді земельних угідь, отримання яких засвідчувала грамота, де перелічувалися подвиги чи заслуги нагородженого; часто при цьому дарували нашийну мініатюру з образом сеньйора, надавали лицарське звання. Така практика існувала у багатьох європейських державах. Особливого значення вона набула у період зміцнення централізованої влади.

Про наявність особливого виду відзнак — фалер — згадують у своїх творах давньогрецькі історики Геродот та Ксенофонт. Історик Плутарх писав, що ці відзнаки посідали найвищу сходинку у системі нагород; він наголошував на тому, що факт вручення фалери вершникові свідчив про його особисту мужність у бою з ворогом. Фалери кріпили до обладунку воїна. Коли фалери виступали в якості колективної нагороди, то їх кріпили до вексиллумів — прапорів, що їх на довгій жердині виносили перед строєм. Традицію кріплення на прапорах нагород військових частин спостерігаємо і в нові часи, зокрема у період Великої Вітчизняної війни.

Ордени в їхній сучасній формі виникають у Західній Європі у XIV ст. До числа найстаріших за часом створення відносяться: орден Підв'язки (Англія, 1348), Савойського герцогства — Благовіщення (1362), бургундський, потім іспанський та австрійський — Золотої Руни (1429), згодом шведський — Меча (1522) і французький — Св. Духа (1579). Ордени призначалися, як правило, для представників дворянських родів, воєначальників, улюбленців королів та царів, ієрархів церкви. Вони надавали їх власникам чимало привілеїв, серед яких важливе місце посідало отримання кавалером лицарського звання, пізніше — права на особисте або спадкове дворянство.

У Давньоруській державі за бойові подвиги воїнів вшановували перед строєм — вручали нашийні гривни (золотий чи срібний обруч, виготовлений майстрами-золотарями), дорогоцінну зброю — мечі, шаблі, лицарські обладунки, коштовний посуд, чаші та кубки.

У XVI—XVII ст. в Московській державі для нагородження “людей служилих” використовували золоті медалі-монети з вушком (“золоті московки”), якими відзначали за ратні подвиги. Воєводи, які відзначилися особисто в боях, одержували велику золоту медаль на ланцюжку. Називали ці нагороди срібними алтинами. В цілому нагородна система Київської Русі, пізніше Московської держави та періоду козаччини була значно демократичнішою, ніж у країнах Європи, де відзначалися не безпосередні учасники воєнних операцій, а воєначальники та їх найближче оточення.

На Русі, як правило, нагороджували всіх учасників переможних битв і військових керманічів, хоч певна нагородна ієрархія існувала і тут: воєначальники отримували золоті відзнаки, вояки — срібні і бронзові. Така практика збереглася і при запровадженні медалей-монет.

За часів Козацької держави XVII—XVIII ст. в Україні не було власних нагородних знаків. Роль нагород виконували речі бойового призначення — холодна та вогнепальна зброя, обладунок, кінська упряж. Водночас козацьке військо мало власну оригінальну систему відзнак — клейноди, що були як загальновійськовими, так і посадовими відзнаками. До них належали: гетьманська булава, бунчук, печатка, хоругви, бубни, литаври, сурми, комишина для письма, а також козацька гармата.

Після входження українських земель до Російської держави національні нагородні традиції в Україні були перервані. Звісно, не були вони поновлені у нас і за часів СРСР. Однак вивчення нагород царської Росії та СРСР є необхідною умовою для кращого розуміння розвитку нагородної справи в країнах, що постали після розпаду Союзу, у тому числі і в Україні.

Сучасна вітчизняна Ф. всі нагородні відзнаки та інші види фалероніків вивчає в межах таких хронологічних періодів: кінець X — кінець XVII ст. — від першої згадки у літописах про нагородження золотом гривнею до створення спеціальної нагородної медалі, що не є платіжним засобом — грошовою монетою; кінець XVII ст. — 1917 р. — від впровадження першого російського ордена за Петра I до Декрета РНК Росії про скасування царських орденів та знаків вирізнення, пам'ятних знаків, медалей, тобто всієї дореволюційної нагородної системи.

Окремо в межах останнього періоду виділяють практику впровадження системи нагород у часи революційних змагань та національної революції трьома національними урядами України — за часів УНР, Української Держави — Гетьманату — та Директорії. Післяреволюційний період, з часу утворення УСРР, охоплює такі етапи: 1918—1940 рр. — формування радянської нагородної системи; 1941—1945 рр. — її розвиток у роки Великої Вітчизняної війни; 1946—1991 рр. — післявоєнний період; із 1992 р. — формування системи державних нагород незалежної України.

Значний матеріал для дослідників містить історія російської Ф. (1698—1917). За різний час в імперії були створені: орден Св. Апостола Андрія Первозванного (1698); орден Визволення, невдовзі перейменований на орден Св. Великомучениці Катерини (1714); орден Олександра Невського (1725); Воєнний орден Св. Великомученика і побідоносця Георгія (чотири ступеня, 1769); орден рівноапостольного князя Володимира (1782). До числа існуючих орденів у 1797 р. були введені ордени Св. Анни, Білого Орла (1831), Св. Станіслава (1765), який вважається покровителем Польщі. До нагородної системи Росії у 1797 р. було долучено також Орден Св. Іоанна Іерусалимського.

Кожен з орденів мав статут, стрічки визначених кольорів, ступені ієрархії, зірки. Кавалери й офіціали орденів одягалися у відповідні орденські однострої. Нагородження відбувалося згідно із порядком наступності та із суворим дотриманням ієрархій ступенів орденів у нагородній системі, яка проіснувала до середини XIX ст. Двічі одним і тим самим орденом (одного достоїнства) не нагороджували. До 1826 р. всі ордени давали право на дворянство, з 1846 р. — тільки Св. Анни, Св. Станіслава I ст.,

Св. Георгія, Білого Орла, Олександра Невського. Ордени із ступенем більш нижчого класу не давали для їх кавалерів права на особисте дворянство.

До 1797 р. знаки орденів щедро прикрашали дорогоцінним камінням, пізніше зірки і ордени з алмазами стали вважатися більш високим ступенем нагороди. За 219 років існування нагородної системи в Росії орденські відзнаки не отримав жоден селянин чи робітник. У російському законодавстві прямо зазначалося: “Мещанам и лицам сельского состояния ордена не испрашиваются”.

У 1807 р. для героїв-солдатів було засновано особливий Знак ордена Св. Георгія (“Знак отличия военного ордена для нижних воинских чинов”), з 1856 р. розділений на чотири ступеня. Із 1913 р. цей знак носив назву солдатського Георгіївського хреста і був офіційно затверджений як орден, але тільки військовий і виключно для солдатів та унтер-офіцерів.

За часу Російської імперії було створено великий масив нормативних нагородних документів. Статuti орденів, порядок нагородження ними в мирний і військовий час, особливі права і привілеї нагороджених тощо заносили до Зводу законів Російської імперії. Нормативна база детально регулювала всі питання, що стосувалися відзначень за заслуги, форми нагородних подань, статистики тощо.

1 (14) листопада 1917 р. ВЦВК та РНК Росії прийняли декрет “Про знищення станів і громадянських чинів”. Про ордени і медалі конкретно не йшлося, та їх скасували разом із чинами. Офіційно царські ордени було скасовано, як і зовнішні знаки чинів та титулів, декретом від 16 (29) грудня 1917 р.

У часи національно-визвольних змагань 1917—1920 рр. в Україні зароджується і починає складатися своя нагородна система. До 1918 р. Україна не мала нагород у вигляді орденів. У Головному штабі армії Української Держави за гетьманства П. Скоропадського спеціальна комісія (очолили її Г. Нарбут та В. Модзалевський) розробила систему відзнак для військових і цивільних: ордени — князя Ярослава Мудрого (за заслуги на громадському полі), Св. Княгині Ольги (за заслуги жінок на громадському полі), Св. Архистратига Михаїла (за військову хоробрість); хрести — Залізний хрест (за визвольну боротьбу), Св. Князя Володимира (за державну цивільну службу), хрест на зорі (зірці) — “Слава і відродження України”. У часи Директорії були розроблені закони, грамоти і проекти (креслення, дизайн) семи бойових хрестів і медалей чотирьох ступенів, що їх мали носити на стрічці. Це були перші спроби з боку Української держави надати справі творення нагородних відзнак системного характеру.

Серед архівних документів зберігаються матеріали щодо запровадження державних відзнак, однак усі вони залишилися у проектних зразках на папері. На практиці відзначення новими орденами і медалями УНР провадилися після поразки визвольних змагань за межами України.

Нагородна спадщина української діаспори становить цікавий масив різноманітних відзнак — від нагород державного рівня, запроваджених урядом УНР в екзилі (пізніше — Українською Національною радою), до відзначень окремих військових формувань, громадських, ветеранських, політичних і культурних організацій.

Для вояків Легіону Українських Січових Стрільців у серпні 1918 р. був запроваджений Хрест ЛУСС (або Гуцульський хрест). Він започаткував традицію масового нагородження для вшанування учасників окремого військового формування. Хрест став за основу форми майже всіх май-

бутніх вітчизняних нагород за участь у воєнних кампаніях та битвах. Хрест ЛУСС (проект митця Леона Геца) карбували у Відні з бронзи у двох розмірах — “парадному” (45 мм у діаметрі) та “на щодня” (36 мм).

За 1917—1920 рр. національні уряди на теренах України не змогли видати жодної заснованої відзнаки. Нагородотворчий процес України відтоді пішов двома паралельними шляхами: на терені УРСР і на територіях країн, де перебував в екзилі уряд УНР.

У вересні 1918 р. були засновані перші революційні радянські нагороди — ордени, знаки відзначення за мужність: Почесна революційна зброя (шабля) та Почесна революційна вогнепальна зброя (маузер) із кріпленнями на них орденами — знаками ордену Червоного прапора РСФРР, що розглядався спочатку як бойова нагорода.

У республіках, які виникли після розпаду Російської імперії, були засновані власні системи нагород. Так, почали функціонувати Орден Червоного Прапора Азербайджанської СРР (з 1920 р. — до 60 вручень), Орден Червоного Прапора Вірменської РСР (з 1920 р. нагороджено до 100 осіб), Почесний знак “Срібна зірка Вірменії” (1920 р.), Орден Червоної Зірки Грузинської РСР (з лютого 1921 р.) та ін. У 1922 р. засновано бойовий орден “Революційний знак воєнної відзнаки” Бухарської НРР (трьох ступенів), але вже у другій половині того ж року його замінили орденами Червоної Зірки і Червоного Півмісяця відповідно I, II і III ступенів. У 1925 р. був заснований Знак відзнаки Таджицької АРМР за участь у боротьбі з басмачами.

Поширеною групою відзнак у перші роки радянської влади стали “нагрудні знаки”. Бронзові та срібні жетони у вигляді медалей почали карбувати на честь перемоги більшовиків у жовтні 1917 р., а пізніше — з нагоди різних визначних подій, пов’язаних із знаменними датами в історії (“будівництво Шатурської електростанції”, будівництво перших об’єктів “ГОЕЛРО”, відмінні стрільби тощо).

Радянські нагороди і знаки відзначення 1920—1941 рр., на відміну від Ордену Червоного Прапора, створеного для нагородження військовиків, змінили вектор делегованості. Відтепер країна потребувала героїзму в праці, самовідданості на виробництві, у всіх галузях народного господарства. У грудні 1920 р. був заснований орден Трудового Червоного Прапора РСФРР.

За прикладом Російської Федерації трудові нагороди заснували й інші республіки, зокрема, Азербайджанська СРР (1921), Вірменська (з 1922), Грузинська (грудень 1930) та ін. Орден Трудового Червоного Прапора УСРР (запроваджений 2 березня 1921 р. Всеукраїнським з’їздом рад) являв собою велику визолочену п’ятипроменею зірку з накладеною на неї оксамитовою шестернею. З білового боку знаку було зображено оголеного до пояса робітника, який тримає великий прапор з написом на полотнищі золотими літерами українською мовою: “Володар світу буде труд!” У нижній частині знаку в полі золотого вінка з лаврових гілок — літери “УСРР”. З лівого боку вінка — золотий молот, праворуч від нього — золоті сніп і серп.

Радянська нагородна система, яка проіснувала з 1918 р. до грудня 1991 р., була досить представницькою та розвиненою. Її склали 21 союзний орден (разом із ступенями їх було 38) і 61 нагородна медаль.

Формування комплексу трудових нагород СРСР відноситься до часу перших п’ятирічок. У 1928 р. з’явився загальносоюзний цивільний орден

Трудового Червоного Прапора СРСР. 3 квітня 1933 р. постановою Президії Раднаркому СРСР було припинено нагородження республіканськими орденами — відтоді нагороджували виключно орденами СРСР. Питання про 21 республіканську нагороду (всі нагородження попередніх років вважалися чинними) не розглядалися і не вивчалися до розпаду СРСР.

Вищою нагородою СРСР був Орден Леніна (1930), який з 1988 р. став виключно особистою, а не колективною відзнакою. У 1941—1945 рр. було засновано дев'ять орденів за ратні подвиги, найвищим з яких був Орден “Перемоги” (1943).

Від кінця 1930-х років в СРСР склалася складна нагородна система з кількох видів нагород: 1) ордени СРСР; 2) нагородні медалі СРСР (з 1938); 3) почесні звання; 4) Почесний Революційний Червоний Прапор; 5) Почесна Революційна Зброя; 6) Почесна Грамота Верховної Ради СРСР (з 1936); 7) грошова винагорода (Державні премії).

У 1992 р. в незалежній Україні почала формуватися власна нагородна система. Правове поле визначало існування двох рівнів нагород: *державні нагороди* (засновані законодавчою владою) і *президентські відзнаки* (запроваджені поправкою від 13 лютого 1992 р. до Конституції України 1978 р.). До 2000 р. в Україні склалася струнка нагородна система із своєю ієрархією. Найвищу сходинку в ній посідає найвища відзнака — Звання “Герой України” (серпень 1998). Вона складається з двох орденів: “Золотої Зірки” і Ордена Держави. Орден Держави № 1 вручено 26 листопада 1998 р. Президентові НАНУ академікові Б. Патону.

Другим є елітарний Орден князя Ярослава Мудрого (п'ять ступенів, 1995). Третє місце посідає трьохступеневий орден “За заслуги” (1996), що замінив Почесну відзнаку Президента України, засновану з нагоди першої річниці незалежності України (1992). Наступним йде Орден Богдана Хмельницького (трьох ступенів, 1995), призначений для нагородження військовослужбовців та ветеранів Великої Вітчизняної війни за проявлені героїзм і мужність при захисті Вітчизни. Цю відзнаку органічно доповнює Орден “За мужність”, котрим відзначається героїзм, виявлений за надзвичайних обставин і спрямований на захист людини, її прав і свобод. До 1996 р. нагороджували зіркою “За мужність” і хрестом “За мужність”, тепер це — Орден “За мужність” (трьох ступенів, 1996). Шостим у системі відзнак є Орден княгині Ольги (трьох ступенів, 1997), яким нагороджуються жінки за визначні особисті заслуги у державній, громадській, виробничій, науковій, освітній, культурній та інших сферах суспільної діяльності. Сьоомою нагородою у системі державних орденів України став 30 липня 2003 р. Орден Данила Галицького.

Особливе місце у системі державних нагород України посідає відзнака “Іменна вогнепальна зброя” (квітень 1995), що успадкувала традицію нагородження іменною зброєю в українському козацькому війську XVII—XVIII ст. та у збройних силах УНР. Іменною зброєю є пістолет моделі “Форт-12”, створений вітчизняними зброярами.

В Україні функціонують також сім медалей — “За бездоганну службу” (трьох ступенів, 1996), “За військову службу Україні” (1996) та інші, призначені для нагородження військовослужбовців Збройних сил України.

16 березня 2000 р. Президент України підписав ухвалений Верховною Радою України Закон України “Про Державні нагороди”. Статус держав-

них нагород отримали сім видів відзнак і звання “Герой України”: орден, медаль, речова відзнака “Іменна вогнепальна зброя”, Почесне звання України (37 звань; почесні звання заслужений артист, архітектор, вчитель, художник мають вищий ступінь “народний”), Державна і національна премія України, президентські відзнаки.

Батинський М. Українські військові відзначення // Вісті Комбатанта. Торонто; Нью-Йорк, 1968. Число 1—3; *Бузало В.* Загадки ордена Трудового Червоного прапора УРСР // П'ята наук. геральд. конф., Львів, 10—11 листоп. 1995 р.: 36. тез, повід. та допов. Львів, 1995; *Бурков В. Г.* Фалеристика: Учеб. пособие. М., 2000; *Вакар П.* Очерки истории орденов и знаков отличия в России от Петра Великого до наших дней. СПб., 1899; *Винклер П.* фон. Очерки истории орденов и знаков отличия в России от Петра Великого до наших дней. СПб., 1899; Відзнаки Української РСР: Довідник. К., 1971; *Всеволодов И.* Беседы о фалеристике: Из истории наградных систем. М., 1990; *Гельбке К.* Кавалерские ордена, знаки отличия и медали Российского государства. Лейпциг, 1939; *Гинзбург С.* Русские награды. Алма-Ата, 1964; Государственные награды Союза ССР / Сост. В. Матвеев. К., 1987; Государственные награды СССР. К., 1985. Вып. 1: Ордена Союза ССР; Вып. 2: Медали Союза ССР; *Григорьев В. С., Конев В. Н.* Орден Льва Троцкого. 2-е изд. М., 2006; Державні нагороди України. Кавалери та лауреати: Довідково-енцикл. вид. К., 2006. Вип. 1; *Дмитрієнко М., Бузало В.* Петлюра і перші нагороди України // Полтавська Петлюріана: Матеріали II Петлюрівських читань. Полтава, 1993; *Дуров В.* Наградные именные медали для запорожских и черноморских казаков // Геральдика: материалы и исследования: Сб. науч. тр. Л., 1983; *Дуров В.* Орден Ленина. Орден Сталина (проект): История учреждения, эволюция, разновидности. М., 2005; *Дуров В. А., Павликов А. А.* Советские флотоводческие ордена. Орден Ушакова. Орден Нахимова. М., 2002; *Дуров В., Стеклов Н.* Орден Красного знамени. История учреждения награды. Эволюция орденового знака / Энцикл. сов. наград. М., 2007 (Сер.); *Евланов В.* Золотое оружие — особый вид боевой награды // Воен. ист. журн. 1988. № 9; *Ильинский В. Н.* Значки и жетоны 1917—1922 гг. // Сов. коллекционер. 1967. № 5; *Ильинский В. Н.* Геральдика трудовой славы. 2-е изд. М., 1979; История военно-морских флагов. М., 2006; История наград и знаков в МВД России (1802—2002): Ист.-энцикл. изд. М., 2004; Каталог отечественных орденов, медалей и нагрудных знаков. / Сост. Е. Н. Шевелева. Л., 1962; *Круглов Г.* Что такое фалеристика. Минск, 1983; *Кузнецов А.* О Белой армии и ее наградах: 1917—1922. М.; Париж, 1968; *Курылев Н.* Боевые награды третьего рейха: Ордена. Медали. Знаки отличия. М., 2007; *Можейко И.* Награды. М., 1998; *Моло Е.* Русские орденовые знаки 18-го века. Париж, 1968; *Музалевский М. В.* Ордена и медали Российской Федерации. М., 2006; Нагороди України: історія, факти, документи: У 3 кн. // Авт. колектив: В. Бузало, М. Дмитрієнко, Д. Табачник (керівник), В. Куценко та ін. К., 1996; Ордени та медалі Союзу СРСР. К., 1982; *Павликов А. А.* Имени военного героя. М., 2006; *Петерс Д. И.* Наградные медали Российской империи, XIX—XX век: Кат. М., 1996; *Сематюк Я.* Українські військові відзнаки: ордени, хрести, медалі та нашивки. Торонто; К., 1991; Українська фалеристика: З історії нагородної спадщини: У 2 кн. / Авт. колектив: Д. Табачник (керівник), В. Бузало, М. Дмитрієнко, В. Куценко, В. Репринцев, Л. Яковлєва. К., 2004. Кн. 1; Хрести, медалі, грамоти // Пам'ятна Книга Союзу Бувших Українських Вояків у Канаді. Гамільтон, 1987; *Шатэн А. В.* Советские мемориальные медали. М., 1970; *Шевелева Е.* Нагрудные знаки русской армии. СПб., 1993; *Шейн Р.* Фалеристика — новая наука // Коллекционер Азербайджана. 1967. № 1.

**Марія ДМИТРІЄНКО,
Ярослава ІЩЕНКО**